

Recenzja rozprawy doktorskiej

Justyny Tomaszewskiej pt. „Miasta województwa kaliskiego w latach 1815-1830”,
ss. 250, przygotowanej pod kierunkiem dr hab. Krzysztofa Pawła Woźniaka

Dzieje miast Królestwa Polskiego I połowy XIX wieku zasługują na szczególne zainteresowanie, a to głównie dlatego, że podjęte w tym czasie kompleksowe rozwiązania dotyczące niemal wszystkich dziedzin funkcjonowania miast, zarówno rządowych, jak i prywatnych, na długie dziesięciolecia wyznaczyły kierunek, tempo i charakter przeobrażeń społeczno-gospodarczych organizmów miejskich. Podjęcie w okresie konstytucyjnym Królestwa Polskiego reorganizacji urzędów municypalnych, wprowadzenie nowych zasady organizacji, funkcjonowania i finansowania władz miejskich, ustanowienie administracyjnego nadzoru nad miastami, wszczęcie starań dotyczących uporządkowania funduszy miejskich, wdrażanie protekcyjnej wobec wybranych miast polityki gospodarczej rządu, czy wreszcie zapoczątkowanie powszechnej akcji regulacji miast w wymiarze układu przestrzennego i rozwoju urbanistycznego, wszystko to znalazło w większym lub mniejszym stopniu odbicie w przeobrażeniach społecznych, demograficznych, przestrzennych, urbanistycznych, gospodarczych i kulturowych. W tym kontekście docenić należy znaczenie podjętego przez mgr Justynę Tomaszewską tematu badawczego. Przygotowana rozprawa wpisuje się bowiem w ważny, w niektórych aspektach przełomowy nurt badań poświęconych dziejom miast polskich doby niewoli narodowej, które, jak wskazuje na to aktualna dość skromna literatura przedmiotu, wymagają nadal kompleksowych i pogłębionych studiów badawczych.

Za trafnością wyboru tematu badawczego poszedł także właściwy wybór granic terytorialnych oraz ram czasowych. Przypomnieć tu należy, że miasta województwa kaliskiego były w latach 1815-1830 znakomitym przykładem tych przeobrażeń społeczno-urbanistycznych i gospodarczych, które na obszarze Królestwa Polskiego dokonywały się przede wszystkim pod wpływem wcielania w życie nowatorskiego programu rozwoju

przestrzennego miast, tworzenia nowych centrów i skupisk życia przemysłowego oraz wspierania przez rząd i obejmowania polityką protekcyjną organizmów miejskich.

W pierwszej kolejności chciałbym odnieść się do bazy źródłowej rozprawy. Ogólnie oceniam ją bardzo wysoko. W zestawie źródeł archiwalnych wykorzystanych w pracy na czoło wysuwają się zespoły Komisji Województwa Kaliskiego oraz Rządu Gubernialnego Kaliskiego przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych. Docenić należy to, że Autorce, mimo istniejących przeszkód – o czym wspomniano we wstępie, udało się w znacznym stopniu wykorzystać ten trudno dostępny materiał, co niewątpliwie podniosło walory poznawcze rozprawy. Ważnym uzupełnieniem były także szeroko wykorzystane źródła drukowane w tym szereg aktów normatywnych, dzienników urzędowych i opracowań źródłowych. W zestawie źródeł nie zabrakło wreszcie miejsca dla pamiętników oraz prasy periodycznej. Na marginesie dodać można, że w wykazie bibliograficznym prasę należałoby umieścić zaraz po źródłach drukowanych, a nie na końcu wykazu, jak to uczyniła Autorka. Całość bibliografii dopełnia blisko 250 różnorodnych opracowań i monografii oraz kilkanaście adresów stron internetowych, na których zamieszczone są nawiązujące do tematu rozprawy materiały i źródła.

Zamieszczona w pracy bibliografia sprawia wrażenie wyczerpującej i niemal kompletnej. Niemniej jednak prawie zawsze przy prowadzeniu selekcji materiału i literatury przedmiotu pomija się jakąś część opracowań, która z różnych powodów wymknęła się z pola obserwacji autorów rozpraw doktorskich. Tak jest i w tym przypadku. Wysoko oceniając dobór źródeł i literatury przedmiotu chciałbym zatem wskazać na te opracowania, które w jakimś stopniu uzupełniają i wzbogacają sporządzoną przez Autorkę bibliografię. Wymienione przeze mnie opracowania w głównym stopniu dotyczą dziejów Kalisza, stolicy województwa będącego przedmiotem rozprawy doktorskiej. Zabrakło mi zatem w wykazie literatury prac Alfreda Kaczmarka (*Dzieje kaliskich ulic*, t. 1, Kalisz 2002, t. 2, Kalisz 2012), Władysława Kościelniaka (*Zabytki architektury Kalisza*, Kalisz 1987; *Leksykon kaliski*, Kalisz 2008; *Wędrówki po moim Kaliszu*, Kalisz 2010) Władysława Rusińskiego (*Kalisz. Zarys dziejów*, Poznań 1983; *Życie codzienne w Kaliszu w dobie Oświecenia*, Poznań 1988). Kazimierza Stefańskiego (*Teatr w Kaliszu*, Kalisz 1936), zbiorowego opracowania pt. *Kalisz – miasto otwarte. Mniejszości narodowe i religijne w dziejach Kalisza i ziemi kaliskiej*, red. K. Walczak, E. Andrysiak, Kalisz 2006, czy wreszcie trzytomowej monografii *Osiemnaście wieków Kalisza*, t. 1-3, red. A. Gieysztor, Poznań 1960-1962. Z opracowań, które Autorka mogła wykorzystać jako punkt odniesienia i porównania swoich wyników badawczych do innych regionów Królestwa Polskiego, należy dodać prace Józefa Kazimierskiego (*Miasta i*

miasteczka na Podlasiu (1808-1914). Zabudowa. Ludność. Gospodarka, Warszawa 1994), Stanisława Marcinkowskiego (*Miasta Kielecczyzny. Przemiany społeczno-gospodarcze 1815-1869*, Warszawa-Kraków 1980), czy Władysława Ćwika (*Miasta rządowe małopolskiej części Królestwa Polskiego 1815-1866. (Stan gospodarczo-społeczny)*), „Rocznik Lubelski” 1967). Bez względu na te uzupełnienia bibliografia rozprawy doktorskiej jest bogata, źródłowo zróżnicowana i wyczerpująca.

Pod względem konstrukcyjnym praca podzielona została, nie licząc wstępu i zakończenia, na pięć rozdziałów. Wyodrębnione według klucza problemowego części pracy budzą w swoim układzie jedno zastrzeżenie. Otóż w wybranych zagadnieniach zabrakło miejsca dla odpowiednio szerokiej prezentacji tkanki społecznej miast województwa kaliskiego. Rozwój demograficzny, struktura społeczno-zawodowa, wyznaniowa, relacje społeczne – to bardzo ważne zagadnienia składające się na pełny obraz miast. W moim przekonaniu przy tak zakrojonym temacie badawczym problem ludności i mieszkańców miast wymaga konstrukcyjnego wyodrębnienia, które mogło zostać w postaci jednego chociażby podrozdziału wkomponowane w strukturę ostatniej części pracy. Tymczasem Autorka powyższe problemy nie tyle co pominęła, ile rozmieściła je przypisując do innych tematycznie rozdziałów, co zamazało w sumie istotne zagadnienia dotyczące struktury, specyfiki, przeobrażeń demograficznych i relacji społecznych mieszkańców miast województwa kaliskiego.

Odnosząc się do struktury pracy można zwrócić także uwagę na kolejność podejmowanych zagadnień. Mam tu na myśli głównie kolejność rozdziału drugiego i trzeciego. W mojej ocenie naturalną kontynuacją podjętych w pierwszym rozdziale rozważań dotyczących polityki miejskiej w Królestwie Polskim byłoby przejście do problemów podejmowanych w rozdziale trzecim, czyli spraw regulacji miast. Dopiero w dalszej kolejności można byłoby skupić się na zagadnieniach dotyczących fizjonomii miast. Autorka pracy przyjmując odmienne rozwiązanie wydaje się brała pod uwagę potrzebę w pierwszej kolejności przybliżenia ogólnego wizerunku miast, a dopiero później pochylenia się nad problemem regulacji miast, tak mocno ingerującej w fizjonomię i plany rozwoju przestrzennego osiedli miejskich.

Pierwszy rozdział zatytułowany „Problemy miast i polityka miejska na przełomie XVII-XIX wieku” jest pod względem merytorycznym bardzo rzeczowym i kompleksowym wprowadzeniem w problematykę polityki miejskiej z uwzględnieniem zarówno oświeceniowych inspiracji jak też ze szczególnym, i słusznie, zwróceniem uwagi na założenia, program i rozwiązania przyjęte przez władze Królestwa Polskiego. W tej części

pracy Autorka wprowadza czytelnika także w specyfikę miast województwa kaliskiego wspierając swoje rozważania ciekawymi zestawieniami tabelowymi.

Pewne uwagi budzi natomiast tytuł oraz układ problemowy rozdziału drugiego, który pod względem układu rzeczowego należy do najbardziej rozbudowanej części pracy, zatytułowanej „Fizjonomia miasta. Przestrzeń miejska i jej zabudowa”. W mojej ocenie trafniejszym byłby tytuł „Fizjonomia miast”, gdyż trudno przy tak zróżnicowanym obszarze badawczym pokusić się o tezę, że wszystkie miasta województwa kaliskiego posiadały jeśli nie jedną, to zbliżoną fizjonomię. Odnosząc się z kolei do oceny konstrukcji rozdziału, podzielonego na 15 podrozdziałów, uderza mnie brak w komponentach miejskiej przestrzeni wyodrębnionego oddzielnie miejsca dla ulic. Autorka w sposób właściwy wyeksponowała rolę murów miejskich, rynków, ratuszy, poszczególnych obiektów sakralnych oraz użyteczności publicznej, zapominając jednak o tym, że miasto w swoim krajobrazie i układzie przestrzennym rozkładane jest na czynniki pierwsze głównie poprzez analizę mniej lub bardziej skomplikowanej i rozbudowanej sieci ulic. Co prawda w ostatnim piętnastym podrozdziale autorka omawiając infrastrukturę miejską wyodrębnia zagadnienie dotyczące bruków miejskich oraz oświetlenia, ale są to tylko dwa z elementów, które składają się na wygląd i charakter miejskich ulic. Układ, przebieg ulic, ich ukierunkowanie, szerokość, wygląd, elewacje, przestrzeń, zabudowa, towarzyszące im chodniki, trotuary, parkany, zarośla, czy wreszcie sama typologia (ulice pryncypialne, usługowe, handlowe, kościelne, cmentarne itd.), to niezwykle ważny element analizy architektury miejskiej, nadającej często poszczególnym osiedlom typowy koloryt i specyfikę. W mojej ocenie to zagadnienie w rozdziale omawiającym komponenty przestrzenne miast zasługuje na oddzielne wyeksponowanie.

W tej części pracy zabrakło mi także zwrócenia uwagi na ważne w życiu i topografii miejskiej architektoniczne punkty odniesienia. Takimi były stawiane w miastach, przy rynkach, ulicach, placach, skrzyżowaniach, w pobliżu kościołów, niekiedy w prywatnych posesjach lub na rogatkach kapliczki, pomniki patronów kościołów parafialnych, figury świętych fundowane okazjonalnie przez opiekunów miast, zamożnych mieszczan, czy też krzyże wotywno upamiętniając klęski żywiołowe itp. Zapewne w fizjonomii miasteczek województwa kaliskiego obiekty te nie przytłaczały ani też nie dominowały w krajobrazie i strukturze przestrzennej, niemniej jednak stanowiły pewien wyznaczniki i punkt orientacyjny, przynajmniej dla mieszkańców miast.

Odnosząc się do treści rozdziału drugiego należy zwrócić wreszcie uwagę na stosunkowo słabe wyeksponowanie tych elementów architektury miejskiej, które wskazywały

na stosunkowo silne więzy społeczności miejskiej z rolnictwem i źródłami utrzymania typowymi dla mieszkańców wsi. Jakkolwiek autorka wspomina o pokryciu niektórych domostw strzechą, a przy omawianiu innych kwestii, m.in. regulacji miast, nawiązuje np. do planów grupowania mieszczańskich stodoł i zabudowań gospodarskich poza ścisłym centrum miasta, to jednak w ekspozycji fizjonomii miast zabrakło zrównoważenia tych elementów architektonicznych, tym bardziej, że – o czym wspomina sama Autorka – znaczna część, zwłaszcza tych najuboższych miasteczek województwa kaliskiego, miała wybitnie rolniczy charakter. Zwrócenie uwagi na te elementy rustykalnej architektury miast pozwala z kolei poszerzyć typologię i funkcje społeczno-gospodarcze tego rodzaju osiedli, jak też lepiej wyeksponować specyfikę przodujących pod względem rozwiązań urbanistycznych miast, jakim był Kalisz, Częstochowa, Piotrków, czy Wieluń.

Przy odtwarzaniu krajobrazu miast warto także zwrócić uwagę na wynikającą z uwarunkowań gospodarczo-politycznych coraz bardziej widoczną obecność w miasteczkach obcych, zwłaszcza niemieckich wzorców architektonicznych, czego dobrym przykładem jest zamieszczona w pracy na s. 76 Rycina 10. przedstawiająca dom modlitwy parafii ewangelicko-augsburskiej w Zduńskiej Woli z typowym dla niemieckiego budownictwa zastosowaniem drewnianej konstrukcji ryglowej wypełnionej murem z cegły lub szachulcem – tzw. mur pruski. Szkoda, że Autorka przywołując ten ciekawy materiał ikonograficzny nie rozwinęła tego problemu.

I jeszcze jedna uwaga techniczna dotycząca zarówno rozdziału drugiego, jak i czwartego. Otóż podrozdział piętnasty „Infrastruktura miejska” został podzielony na dziewięć drobniejszych zagadnień poświęconych brukom, studniom, oświetleniu, sprzętowi pożarniczemu, jatom, szlachtuzom, cegielniom, szynkom, zajazdom i parkom miejskim, choć w spisie treści, trudno doszukiwać się tych podtytułów. Podobnie Autorka postąpiła w rozdziale czwartym, w którym podrozdział szósty pt. „Rozwój przemysłowy miast Kaliskiego” znów został podzielony na kilka mniejszych zagadnień, ale ten podział znów nie znalazł swojego odzwierciedlenie w spisie treści.

W przeciwieństwie do rozdziału drugiego, rozdział trzeci „Regulacje miast województwa kaliskiego” nie budzi moich zastrzeżeń i uwag. Jego konstrukcja oraz narracja jest poprawna, zaś sposób podejmowania problemów badawczych świadczy o gruntownej wiedzy na temat poruszanych zagadnień oraz dobrej znajomości źródeł i literatury przedmiotu. Jedyne co nasuwa się przy lekturze tej partii pracy, to brak odniesień kartograficznych. Niewątpliwie przy analizie problemów dotyczących planów regulacyjnych oraz projektów rozwoju przestrzennego wielce pomocne są plany miast. Dostęp do nich

wbrew pozorom nie jest aż tak trudny, gdyż przynajmniej w przypadku Kalisza i Wielunia z planami tymi można zapoznać się na portalu Polona oraz w zbiorach Repozytorium Cyfrowego Instytutów Naukowych. Znaleźć tu możemy m.in. plan miasta Kalisza z 1785 r., „według mapy jeometry Politalskiego... [który] przerysował i wydał Ottomar Wolle...” oraz sporządzony równo czterdzieści lat później plan miasta Kalisza z 1825 r., „zdjęty przy pomiarach z uczniami przez profesora matematyki Kazimierza Nahajewicza w latach 1824 i 1825”. Podobnie jest z „Planem miasta Wielunia według mapy sporządzonej m-ca stycznia 1799 r. przez konduktora Grappow. Wykazujący mury obronne z czasów Kazimierza Wielkiego Króla Polskiego”, oraz 24 lata później opracowanym „Planem miasta Wielunia według mapy z 1823 roku przez Jeometrę F. Bergemanna sporządzony”. Plany obu miast, ich zestawienie i porównanie, mogą stanowić ciekawe uzupełnienie dotyczące analizy kierunków i tempa przemian urbanistycznych i przestrzennych Kalisza i Wielunia, jakie dokonały się w pierwszej ćwierci XIX wieku.

Rozdział czwarty pracy zatytułowany „Gospodarka miast województwa kaliskiego w latach 1815-1830” przybliży najważniejsze w typologii miast tego regionu funkcje społeczno-gospodarcze osiedli miejskich. Autorka słusznie wyeksponowała w tej części pracy te elementy polityki protekcyjnej rządu Królestwa Polskiego, które w rozwoju przestrzennym, przeobrażeniach urbanistycznych oraz zmianach społeczno-gospodarczych miast województwa kaliskiego odegrały największą rolę. Mało jednak udanym rozwiązaniem było wkomponowanie do tej części pracy rozważań dotyczących przeobrażeń demograficznych (s. 169-175), które niewątpliwie, o czym już była mowa wyżej, powinny zostać umieszczone w odrębnym podrozdziale poświęconym mieszkańcom miast.

Ostatni rozdział pracy „Życie kulturalne i oświatowe w miastach województwa kaliskiego” przybliży najważniejsze formy aktywności społeczno-kulturalnej mieszkańców miast tego regionu. W tej części pracy Autorka w sposób bardzo rzeczowy i uporządkowany zakreśliła między innymi ramy i formy miejskiego życia muzycznego, teatralnego, czytelnictwa oraz szkolnictwa. Przypominając wyrażoną już wcześniej opinię dodam jedynie, że praca zyskałaby na wartości, gdyby podjęte, w ostatnim rozdziale rozważania zostały poprzedzone choćby krótką charakterystyką społeczności miejskiej, stanowiącej nie tylko ważny komponent fizjonomii miast, ale także główny element kreujący jego życie gospodarcze i kulturalne.

Podsumowując uwagi dotyczące konstrukcji oraz treści pracy należy podkreślić, że w swoim przekroju rozprawa doktorska mgr Justyny Tomaszewskiej pt. „Miasta województwa kaliskiego w latach 185-1830”, bez względu na poczynione wyżej uwagi,

zasługuje na pozytywną ocenę. Pracę cechuje kompleksowość, duża wnikliwość dociekań, wewnętrzna dyscyplina narracji, umiejętność poruszania się w obszarze poruszanych zagadnień, prawidłowe interpretowanie zjawisk i przeobrażeń społeczno-gospodarczych, duża znajomość problematyki dotyczącej dziejów miast polskich oraz prawidłowe stawianie hipotez i wysuwanie wniosków. Świadczenia tych umiejętności oraz posiadanej wiedzy Autorka zaprezentowała także w zakończeniu pracy, które w swojej formie i treści stanowi wyraz dojrzałości naukowej Doktorantki. Podkreślić także należy, że całość rozprawy napisana została poprawnym i nie budzącym od strony stylistycznej i komunikatywnej żadnych zastrzeżeń językiem, zaś wykorzystane metody i aparat naukowy zostały użyte zgodnie z warsztatem naukowym historyka oraz zaleceniami metodologii badań naukowych. Istotnym uzupełnieniem rozprawy, podnoszącym jej walor poznawczy, są wreszcie ciekawe i pomocne w percepcji zestawienia tabelowe (ogółem 16 tabel) oraz materiał ikonograficzny, w skład którego wchodzi mapy, litografie, ryciny, plany budowli, fotografie – w sumie 24 ilustracje.

Przystępując do końcowej konkluzji oraz mając na uwadze ustawowe wymagania stawiane rozprawom doktorskim, które powinny „stanowić oryginalne rozwiązanie problemu naukowego (...) oraz wykazywać ogólną wiedzę teoretyczną kandydata w danej dyscyplinie naukowej”. (Art. 13.1. Ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki, Dz. U. nr 65, poz. 595, z późn. zm.), z pełnym przekonaniem wyrażam opinię, że rozprawa doktorska mgr Justyny Tomaszewskiej pt. „Miasta województwa kaliskiego w latach 1815-1830”, stanowi autorskie i oryginalne ujęcie problemu naukowego dotyczącego dziejów regionalnych miast Królestwa Polskiego I połowy XIX wieku. Przedłożona do recenzji rozprawa wskazuje na odpowiedni poziom wiedzy teoretycznej jej Autorki oraz umiejętność samodzielnego prowadzenia przez nią pracy naukowej. Uwzględniając wszystkie przyjęte kryteria oceny stwierdzam, iż recenzowana przeze mnie rozprawa doktorska odpowiada warunkom stawianym tego typu opracowaniom i wnoszę do Rady Wydziału Filozoficzno-Historycznego Uniwersytetu Łódzkiego o jej dopuszczenie do publicznej obrony.

St. Wiech